

SPIONNEN VAN DE PAUS

SPIONNEN
van de
PAUS

Het Vaticaanse
complot van
Pius XII
tegen Hitler

MARK RIEBLING

 | LANNOO

Voor Robin

www.lannoo.com

Registreer u op onze website en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

Vertaling: Judith Dijks

Omslagontwerp: Studio Lannoo

Vormgeving: Studio Lannoo in samenwerking met Karakters

Oorspronkelijk verschenen in het Engels onder de titel

Church of Spies. The Pope's Secret War Against Hitler

© The Perseus Books Group

© Uitgeverij Lannoo nv, Tiel, 2015 en Mark Riebling

D/2015/45/567 - ISBN 978 94 014 2998 6 - NUR 689

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hoe presenteren we onze religie?

Gewoon als een systeem, of als een vlamvend vuur?

—Pater Alfred Delp, Duits jezuïet

INHOUD

Proloog	9
1. Duisternis over de aarde	11
2. Het einde van Duitsland	39
3. Ochsensepp	47
4. Tirannicide	63
5. Iemand om hem te vermoorden	77
6. Duivels geluk	85
7. De Zwarte Kapel	93
8. Absolute geheimhouding	99
9. Het X-rapport	109
10. Waarschuwingen aan het Westen	117
11. De bruine vogels	123
12. Het ijzer smeden	133
13. De commissie	141
14. Conversaties in de crypt	151
15. Schietpartij in de kathedraal	157

16. Twee flessen cognac	165
17. De Siegfried-blauwdrukken	179
18. De witte ridder	187
19. Gevangene van het Vaticaan	199
20. Het moet gebeuren	213
21. Heilig Duitsland	219
22. De buit	225
23. Hel	235
24. De galg	243
25. De dode man	255
26. Het smaragdgroene meer	259
Epiloog	271
<i>Dankbetuigingen</i>	283
<i>Afkortingen</i>	285
<i>Noten</i>	291
<i>Bronnen</i>	357
<i>Register</i>	381

PROLOOG

In april 1945 probeerden de nazi's de man te breken die ze 'de beste agent van de Vaticaanse inlichtingendienst in Duitsland' noemden. Oppervlakkig bezien leek Josef Müller gewoon een Beierse boekenuitgever met grote oren, die een pijp rookte en postzegels verzamelde. Maar sinds hij was gearresteerd omdat hij joden voorzag van geld en valse papieren, was hij een speler geworden in een sensationeel scenario. De Gestapo beweerde dat Müller van plan was geweest Hitler te vermoorden 'met behulp van de spionnenservice van de katholieke clerus'.¹

Maar hij weigerde te bekennen. 'Müller had zenuwen als kabeltouwen en domineerde de situatie', herinnert een gevangenebewaarder zich. Als bewakers hem losmaakten, gooide hij ze van zich af met jiu-jitsu. Zijn vastberadenheid dwong respect af bij andere gevangenen, die hadden gedacht dat hij maar een gewoon mannetje was. 'Als je hem zo zag', schreef een Britse spion die tegelijk met Müller gevangenzat, 'leek hij een onopvallende, wat gezette, kleine man met blozende wangen en muizig stoppeltjeshaar, het type waar je nauwelijks voor een tweede keer naar zou kijken als je hem ergens tegenkwam, maar toch een van de dapperste en meest vastberaden mannen die je je kunt voorstellen'.²

Een reusachtige ss'er met één been kwam Müllers cel binnen. *Sturmführer* Kurt Stavitzki maakte Müllers voetboeien vast aan een staaf. Müllers medegevangenen in het concentratiekamp Flossenbürg zagen vervolgens hoe hij werd gedwongen om als een hond van een bord op de vloer te eten, zijn handen op zijn rug gebonden.³

Stavitzki rommelde in Müllers koffer en haalde er een envelop uit. Er zat een brief in van Müllers vrouw, die wilde weten wat er met hem was gebeurd. Ze had een brief van zijn dochter bijgesloten, die hem schreef dat ze aanstaande zondag haar eerste communie zou doen. Stavitzki verscheurde beide brieven.⁴

Hij wilde meer weten over de Vaticaanse contacten van Müller. In een van de dossierstukken werd Müller 'een ongewoon koelbloedige man van de jezuïtische stempel' genoemd, via wie dissidente Duitse generaals 'contact met de paus onderhielden'.

Zoals uit in beslag genomen complotplannen bleek, had Pius XII tegen Müller gezegd dat een verandering van het regime in Duitsland een vereiste voor vrede was.⁵

Stavitzki confronteerde Müller met een van de complotplannen. De eerste zin luidde: 'Fatsoenlijke Duitsers hebben besloten om via het Vaticaan met de Engelsen te onderhandelen.' Stavitzki las de tekst hardop voor en steeds wanneer hij bij de woorden 'fatsoenlijke Duitsers' kwam, sloeg hij Müller op zijn bovenlip. Müllers tanden begonnen eruit te vallen. Eindelijk sloeg Stavitzki hem zo hard dat Müller met stoel en al omviel. Stavitzki begon hem te stompen en schreeuwde: 'Praten of creperen!'⁶

Toen het zondag 8 april was geworden, was Müllers gezicht bont en blauw en opgezwollen. Hij ijsbeerde in zijn cel, schuifelend met zijn voeten om warm te blijven, toen de deur openzwaaide. 'Het spelletje is afgelopen', zei Stavitzki. Hij schreeuwde de gang in: 'Is de adjudant op het executieplein?'⁷

Er stonden zes galgen op een schavot. Zes trapladders liepen omhoog naar een rij haken met stroppen eraan. 'Meestal werden mensen helemaal uitgekleed voordat ze werden opgehangen', meldt het rapport van oorlogsmisdaden over Flossenbürg. 'Vaak werden ze eerst geslagen totdat de ongelukkige slachtoffers smeekten om te worden opgehangen, om de pijn niet meer te voelen. Een andere executiemethode was om iemand aan zijn polsen op te hangen met een zwaar gewicht aan zijn enkels. Daardoor scheurden de ingewanden en stierf de gehangene.'⁸

Generaal Pjotr Privalov, een Sovjetgevangene, zag hoe Müller naar de galgen werd gevoerd. Privalov riep hem, hopend nog één keer samen met Müller sterk te staan. Maar hij sprak Russisch en Müller reageerde aanvankelijk niet. Toen Müller eindelijk opkeek, scheen hij 'tevreden'. Daarna verdween hij uit Privalovs gezichtsveld.⁹

1

DUISTERNIS OVER DE AARDE

Zes maanden voordat de Tweede Wereldoorlog begon, kwamen de kardinalen van de katholieke kerk in Rome bij elkaar. De deuren van de Sixtijnse kapel gingen dicht en de Zwitserse wachters hielden hun strijdbijlen paraat tegen iedereen die mocht willen proberen deze enclave binnen te dringen, of eruit te ontsnappen, voordat de grootste religie ter wereld een nieuwe leider had benoemd. De volgende dag, 2 mei 1939, dromden duizenden mensen samen op het Sint-Pietersplein en staarden naar de schoorsteen op het dak van de kapel. Twee keer kwam er zwarte rook naar buiten en dat betekende een stemming zonder definitieve uitspraak. Zoals gewoonlijk steeg de spanning zolang de rook dat niet deed; maar het spektakel trok voor het eerst sinds mensenheugenis ook een menigte buitenlandse journalisten aan, wier fotolenzen een van de getuigen deed denken aan ‘antitankgeweren’. Europa was bezig op een oorlog af te stevenen en de publieke uitspraken van de nieuwe paus zouden meningen kunnen beïnvloeden, zijn discrete diplomatie kon gebeurtenissen een andere wending geven. ‘Sinds de Reformatie’, schreef een getuige, ‘was de verkiezing van een nieuwe paus niet meer zo vol spanning door de hele wereld afgewacht.’¹

Om 17:29 uur steeg een witte rookpluim uit de schoorsteen op. Heden vlogen omhoog, kanonnen dreunden, klokken beierden. Op het balkon van het pauselijk paleis boog de kardinaal-protodiaken zich naar een microfoon. ‘Ik verkondig u met grote vreugde: we hebben een paus! De meest eminente en Eerwaarde Heer, kardinaal Eugenio Pacelli, die de naam Pius XII heeft aangenomen.’²

Met aarzelende stappen kwam de nieuwe paus naar de balustrade. Hij was lang en majestueus en dodelijk bleek, met ogen als zwarte diamanten. Hij hief een hand. Het lawaai op het plein verstomde en de menigte zonk op de knieën. Driemaal maakte hij het kruisteken. De menigte rees weer op in een uitbarsting van geluid: uitroepen van *Eviva il Papa!* mengden zich met spreekkoren van *Pacelli, Pacelli, Pacelli!* Hij stond op het balkon en maakte zegenende gebaren, zijn mouwen als vleugels uitgespreid. Dan draaide hij zich plotseling om en verdween in de Sint-Pieter.³

In het paleis trad Pacelli de kamer van een dodelijk zieke vriend binnen. Kardinaal Marchetti-Selvaggiani probeerde overeind te komen en fluisterde: 'Heilige Vader.' Pacelli zou zijn hand hebben gepakt en hebben gezegd: 'Laat me vanavond nog gewoon Eugenio zijn.' Maar de mantel van pontifex maximus, opgeëist door 257 heiligen en schurken vóór hem, had Pacelli al opgeëist. Vanaf het allereerste moment na zijn verkiezing, schreef hij later, 'voelde [hij] het volle gewicht van zijn zorgelijke verantwoordelijkheden'.⁴

Toen hij in zijn appartement terugkwam, vond hij een verjaardags-taart met drieënzestig kaarsjes. Hij bedankte zijn huishoudster, maar raakte de taart niet aan. Hij bad een rozenkrans en riep vervolgens monseigneur Ludwig Kaas, zijn jarenlange metgezel. Ze verlieten het pauselijke appartement en kwamen pas om twee uur in de ochtend terug.⁵

Een van de eerste geautoriseerde biografen van de paus beschreef wat er was gebeurd. Pacelli en Kaas begaven zich door de achterste gangen van het paleis en gingen een alkoof in de zuidermuur van de Sint-Pietersbasiliek binnen. Tussen beelden van Sint-Andreas en Sint-Veronica kwamen ze bij een deur. Die leidde naar een tunnel en vervolgens naar een andere deur, zwaar en van brons en met drie sloten. Kaas opende de deur met de sleutels van zijn brevier, sloot hem weer achter hen en volgde Pacelli een metalen trap af, de Vaticaanse crypt in.⁶

De lucht was warm en bedompt, vochtig door de nabijgelegen Tiber. Een gang boog af naar de grafkelder vol dode pausen en koningen. Pacelli hield zijn toog bij elkaar en knielde voor een lage, vierkante structuur rondom een opening in de grond. Daar dacht hij na en maakte vervolgens zijn eerste keus als paus. Zijn staatssecretaris noemde het besluit later een van de 'sterren die zijn steile pad verlichtten ... waaruit hij kracht en standvastigheid putte, en dat in feite richting gaf aan ... het programma

van zijn pontificaat'. Met deze keus wilde Pacelli het lastigste mysterie van het Vaticaan oplossen. De geesten die hij op deze zoektocht tegenkwam, zouden zijn gidsen worden.⁷

Het raadsel dat Pacelli wilde oplossen, was zo oud als de kerk. Ergens in de eerste eeuw na Christus was Sint-Petrus naar Rome gegaan, had daar een kerk geleid die de staat verstoorde, en was gestorven aan een kruis in het Vaticanum, een moerasgebied dat bekendstond om zijn grote slangen en slechte wijn. De jonge kerk was vervolgens ondergronds gegaan, letterlijk tot in de catacomben, en de opvolgers van de eerste paus hadden zorgvuldig geheimgehouden waar hij was begraven. Maar de Romeinen hadden lang gefluisterd dat Petrus begraven lag onder het hoogaltaar van de basiliek die zijn naam droeg. Er waren geruchten over een stapel metselwerk en andere onbekende materialen, 50 meter breed en 100 meter diep. Niemand wist wat er onder of in deze mysterieuze holte lag. Sommigen zeiden dat hij goud en zilver bevatte dat door middeleeuwse pelgrims in een schacht was gestort. Anderen zeiden dat er een bronzen kist stond met de beenderen van Petrus. Niemand had ooit een expeditie georganiseerd om deze verhalen te controleren. Volgens het Vaticaan zelf bestond er een duizend jaar oude vloek, beschreven in geheime en apocalyptische documenten, die het gruwelijkste ongeluk voorspelde voor eenieder die de veronderstelde begraafplaats van Petrus zou verstoren.⁸

Maar in 1935 had Pacelli dit taboe doorbroken. Pius XI had verzocht om een graf onder het hoogaltaar, en de crypt moest groter worden gemaakt om plaats te kunnen bieden aan zijn kist. Pacelli, die – naast zijn andere taken – grootkanselier van het Pauselijk Instituut voor Christelijke Archeologie was, besloot de stahoogte van de crypt te vergroten door de vloer een meter te laten zakken. Bij driekwart meter stuitten de pauselijke gravers op iets onverwachts: de façade van een mausoleum, versierd met friezen van kraanvogels en pygmeëen, een heidense allegorie van de strijd tussen leven en dood. De Vaticaanse crypt lag boven een necropolis, een stad der doden, sinds keizerlijke tijden niet meer aangeraakt.⁹

Pacelli dacht dat de beenderen van Petrus daar weleens konden liggen en hij vroeg permissie om dieper te graven. Pius XI weigerde. Zijn kardinalen zagen het project als heiligschennis; zijn architecten vonden het gevaarlijk. Als de opgravers de ondersteunende pijlers van de massieve

koepel van Michelangelo zouden beschadigen, zou de grootste kerk ter wereld kunnen instorten.

Maar Pacelli had meer vertrouwen in de wetenschap dan alle vorige pausen. Als vrome katholiek op een liberale middelbare school, waar hij werd bespot om het onrecht dat Galileo was aangedaan, had hij ter compensatie eerbied geleerd voor de avonturen van de rede: ‘Verkenner van de hemelen, giganten die sterren meten en nevelen benoemen!’ Hij prees zowel de zuivere als de toegepaste wetenschap: zijn lofprijzingen op spoorlijnen en fabrieken leken wel recht uit *Atlas Shrugged* te komen. Geen enkel technisch probleem kon hem ontmoedigen, geen enkele religieuze vloek kon zijn zoektocht tegenhouden. ‘De helden van het onderzoek’, zei Pacelli, zouden ‘de struikelblokken en de risico’s niet vrezen.’ Nu, in zijn eerste nacht als paus, terwijl hij geknield lag bij de blinde opening van de stopgezette graafwerkzaamheden, besloot Pacelli om dit vraagstuk tot op de bodem uit te pluizen.¹⁰

Deze zoektocht was in het klein de voorloper van de epische geheime queeste van zijn pontificaat. Want hier, op de plaats van zijn drieste project, zouden zijn assistenten elkaar met zijn zegen ontmoeten om een nog driester project te plannen. Net als het eerste waagstuk liet ook het tweede de eigenheid van Pacelli’s heerschappij zien. Beide projecten vertoonden een fanatieke hang naar geheimzinnigheid. Beide projecten steunden op Duitse ballingen, op het werk van Duitse leken en op Duitse jezuiten. Beide leidden tot een discrepantie tussen openlijke woorden en bedekte daden. Beide stelden de grootste kerk ter wereld in de waagschaal. En de controverse waarin beide projecten zouden culminereren, zou Pacelli’s bewind zo veel ongeluk bezorgen dat sommigen geloofden dat hij inderdaad ten prooi was gevallen aan de grafschennersvloek.

Terwijl Pacelli in de Vaticaanse crypt lag te bidden, brandden de lampen nog laat op het meest gevreesde adres in Duitsland. Het vijf verdiepingen tellende herenhuis aan de Prinz-Albrecht-strasse 8 in Berlijn had vroeger een kunstopleiding gehuisvest. De nazi’s hadden de beeldhouwruimten in gevangencellen veranderd. Op het grote bordes aan de voorkant stonden twee bewakers met pistolen en wapenstokken. Op de bovenste verdieping was Heinrich Himmler aan het werk, de *Reichsführer* van de *Schutzstaffel* (ss), Hitlers terreurkorps. In een aangrenzend kantoor

zwoegde de Vaticaanexpert van Himmler achter een schrijfmachine aan een dossier over de zojuist verkozen paus.¹¹

Sturmführer Albert Hartl was een priester zonder soutane. Hij had een rond gezicht, ronde brillenglazen en een dot haar die wel wat op een hankam leek. Zijn vrouw beschreef hem als ‘zwijgzaam, streng, ontwijkend ... heel humeurig’. Na de dood van zijn vrijdenkende vader was hij priester geworden om zijn gelovige moeder te plezieren. Er ontstonden problemen toen zijn superieuren verklaarden dat hij ‘ongeschikt was om met meisjes om te gaan’. Hij verliet de kerk in raadselen, nadat hij zijn beste vriend – ook een priester – aan de nazi’s had verraden.¹²

‘Hij beweert dat hij op een ochtend in januari 1934 in het hoofdkantoor van de Gestapo in München wakker werd’, schreef een naoorlogse inspecteur, ‘vol zwarte en blauwe plekken en met hevige pijn. Hij had een grote wond aan zijn voet en zijn hoofd was helemaal gezwollen en etterend. Zijn lippen waren blauw en dik en hij miste twee tanden. Hij zegt dat hij genadeloos in elkaar was geslagen, maar zich daar niets van kan herinneren’. Een lange man met het ovale gezicht van een ‘gevalen engel’ stond over Hartl heen gebogen. Reinhard Heydrich, hoofd van de ss-spiognagedienst, verklaarde dat Hartl was ‘geslagen en vergiftigd door kerkfanatici’.¹³

Heydrich vroeg hem om bij de geheime dienst van de nazi’s te komen. Als hoofd van eenheid II/B zou Hartl leidinggeven aan een team van expriesters die antinazi-katholieken bespioneerden, ‘om ze dwars te zitten en in te tomen, en ze uiteindelijk te vernietigen’. Zoals Hitler zelf had gezegd: ‘De enige God die we willen, is Duitsland.’ Hartl trad ter plekke toe tot de ss. Een collega herinnerde zich dat hij diende ‘met de volle haat van een afvallige’. In zijn bijgewerkte cv schreef Hartl: ‘De strijd tegen de wereld die ik zo goed ken, is nu mijn levenswerk’.¹⁴

De verkiezing van de nieuwe paus gaf Hartl een kans om te schitteren. Hij hoopte dat belangrijke leiders, wie weet zelfs Hitler, het Pius-dossier van de ss zouden lezen. Hartl doorspitte vertrouwelijke en openbare bronnen, filterde de feiten door zijn eigen ervaringen en gebruikte de korte stijlform waaraan de beleidsmakers de voorkeur gaven.¹⁵

Paus Pius XII (kardinaal Pacelli)

Levensloop:

2 maart 1876 geboren in Rome

1917 Nuntius in München – intense medewerking aan Vaticaanse vredespogingen

1920–29 Nuntius in Berlijn

1929 Kardinaal

1930 Kardinaal-staatssecretaris; reizen in Amerika en Frankrijk.

Houding ten opzichte van Duitsland. Pacelli was altijd erg pro-Duits [*sehr deutschfreundlich*] en stond bekend om zijn uitstekende kennis van de Duitse taal. Maar zijn verdediging van het officiële kerkbeleid heeft hem er vaak toe gebracht om uit principe tegen het nationaalsozialisme te duelleren.¹⁶

Dat duel was begonnen met een deal. Toen de nazi's in 1933 de macht grepen, prees Pius XI het anticommunisme van Hitler en aanvaardde zijn aanbod om katholieke rechten te formaliseren. Pacelli onderhandelde over een concordaat dat de kerk zou voorzien van jaarlijkse belastinginkomsten van 500 miljoen mark.

‘Door dit concordaat te ondertekenen wees de paus miljoenen tot dan toe afzijdige katholieken de weg naar Hitler’, schreef Hartl. Maar rond 1935 begon Hitler het concordaat een belemmering te vinden. Pacelli viel Berlijn lastig met 55 brieven over overtredingen. Het werd duidelijk, zoals een ss-officier zei, dat ‘het absurd zou zijn om Pacelli ervan te beschuldigen dat hij pronazi was’.¹⁷

Zijn publieke verklaringen waren Berlijn een doorn in het oog. In de encycliek *Mit brennender Sorge* (*Met brandende ongerustheid*) van 1937 werd de Duitse staat beschuldigd van een complot om de kerk te vernietigen. Volgens de nazionalisten stonden Pacelli's protesten vol scherpe woorden: ‘haat’, ‘intriges’, ‘strijd op leven en dood’. Hartl was van mening dat Pacelli met deze woorden ‘de hele wereld opriep om tegen het Rijk te strijden’.¹⁸

Het ergste van alles was wel dat Pacelli rassengelijkheid predikte. ‘Het christendom heeft blijkbaar alle rassen, zwart of blank, verenigd tot één grote familie van God’, sneerde Hartl. ‘Daarom veroordeelt de katholieke kerk ook het antisemitisme.’ Tijdens een toespraak in Frankrijk had Pacelli het ‘bijgeloof van ras en bloed’ veroordeeld. Als gevolg daarvan teken-

den nazicartoonisten een Pacelli met haakneus die ronddartelde met Jesse Owens en met rabbijnen, terwijl volgens Hartl 'de hele gejudaiseerde vs Pacelli de hemel in prees'.¹⁹

Deze doctrines waren gevaarlijk omdat ze niet alleen maar retorisch waren. De geheime politie vond de katholieken 'ideologisch onopvoedbaar', omdat ze klant bleven van joodse handelaren. Zoals de ss opmerkte: 'Precies in die districten waar het politieke katholicisme nog steeds de scepter zwaait, zijn de boeren zo door de katholieke doctrines geïnfecteerd dat ze doof zijn voor iedere discussie over het rassenprobleem.' Katholieke boeren veranderden een bord met 'Joden niet gewenst' in: 'Joden zeer gewenst'.²⁰

Hartl herleidde deze volhardende houding tot een duistere oorzaak. Een vriend uit zijn wijdingsklas, pater Joachim Birkner, werkte in de geheime Vaticaanse archieven ogenschijnlijk aan een onderzoek naar kerkdiplomatie uit de zestiende eeuw. Maar in werkelijkheid was Birkner een spion van de ss. Hij richtte zich op Robert Leiber, Pacelli's jezuïtische assistent, die door sommigen 'de kwade genius van de paus' werd genoemd.²¹

'Pater Leiber heeft aan de informant verteld dat het de grootste droom van de kerk is dat het nationaalsocialistische systeem in de nabije toekomst wordt vernietigd door een oorlog', rapporteerde de ss. 'Als er geen oorlog komt, verwacht de Vaticaanse diplomatieke dienst een verandering in de situatie in Duitsland, op zijn laatst na de dood van de Führer.' Birkners rapport viel samen met een pleidooi van Pacelli aan christelijke helden om 'de wereld te redden' van heidense, 'valse profeten', wat volgens Hartl neerkwam op een oproep om Hitler te weerstaan.²²

Pacelli scheen dus het middelpunt te vormen van een oorlog tegen het Rijk. Die oorlog zou niet snel afgelopen zijn. 'Zolang er een roomse kerk is', waarschuwde Hartl, 'zullen haar eeuwige politieke claims haar in conflict brengen met iedere etnisch bewuste staat.' Het ging er niet om of de nieuwe paus Hitler zou bestrijden, maar *hoe*.²³

Hitler stemde hiermee in. Zoals propagandaminister Josef Goebbels schreef: '4 maart 1939 (zaterdag). Middag bij de Führer. Hij overweegt of we het concordaat met Rome in het licht van de pausverkiezing van Pacelli moeten ontbinden. Dit zal zeker gebeuren zodra Pacelli zijn eerste vijandige handeling begaat'.²⁴

Op zondag 5 maart pakte Pius de telefoon op zijn bureau om zijn meest vertrouwde assistent te vertellen dat hij zat te wachten. Pater Robert Leiber kwam het pauselijke vertrek binnen. De 51-jarige Beierse jezuïet, die in het pauselijke Rome bekendstond als 'die kleine astmapatiënt', zag er uit als een melancholieke elf. Hoewel hij twee keer per dag met Pius sprak en bijna alles las wat er op diens bureau terecht kwam, wist niemand precies wat zijn functie was. Hij werd beurtelings beschreven als 'agent voor Duitse vraagstukken', als pauselijke bibliothecaris, hoogleraar in de kerkgeschiedenis, en een 'soort wetenschappelijke secretaris'.²⁵

In feite had hij helemaal geen functie. 'Pater Leiber heeft nooit een officieel Vaticaanse ambt gehad', zei een jezuïtische collega. 'Hij werkte nauw samen met de paus, maar hij werd nooit officieel toegelaten als lid van het Vaticaan.' Leiber had in het Vaticaan een kantoor, maar hij stond niet in de adreslijst. Hij was een onofficiële medewerker.²⁶

Dat Leiber geen functie had, maakte hem perfect voor geheime werkzaamheden. Een priester die tijdens de naziperiode voor de Amerikaanse inlichtingendienst werkte, legde later uit: 'Het is vanzelfsprekend dat officiële autoriteiten niet medeverantwoordelijk kunnen worden gesteld als ze fouten maken of mislukken. Zij moeten kunnen verklaren dat ze nooit hebben geweten wat er is gezegd en gedaan.' Aangezien Leiber niet voor het Vaticaan werkte, kon het Vaticaan iedere betrokkenheid bij wat hij deed ontkennen.²⁷

Het hielp dat Leiber 'zijn mond kon houden', zoals een medejezuïet zei. Vooral over kerkpolitiek nam 'pater Leiber een houding van absolute discretie aan', volgens iemand die hem kende. In dat opzicht was hij het schoolvoorbeeld van een pauselijke assistent zoals beschreven door de veertiende-eeuwse paus Sixtus v: 'Hij moet alles weten, alles hebben gelezen, alles begrijpen, maar mag niets zeggen.'²⁸

Als Leiber wel sprak, was hij ronduit. 'Zijn woorden zijn zo scherp als geslepen staal', zei een diplomaat. In de jaren twintig, toen Pacelli pauselijke nuntius in München was, had Leiber de toekomstige paus zelfs ter verantwoording geroepen omdat hij samenleefde met een Beierse non, Pascalina Lehnert. Toen een kardinaal de nuntiatuur kwam inspecteren, beschreef Leiber de woonsituatie als onbetamelijk; Lehnert vertelde zelf dat ze Pacelli graag zag 'in rijkkostuum, dat hem uitstekend stond'. Toen Leiber erachter kwam dat de kardinaal deze klacht aan Pacelli had over-

gebracht, bood hij aan ontslag te nemen, maar Pacelli zei: ‘Nee, nee, nee. Je bent vrij om te denken en te zeggen wat je vindt. Ik ga je niet ontslaan.’²⁹

Maar de oprechtheid die Pacelli aantrok, stootte anderen af. Een medepriester noemde Leibers manieren snijdend, zelfs kwetsend, en voegde eraan toe: ‘Hij begon wat eigenaardig te worden, ziet u.’ De astma bracht Leiber ertoe om een therapie met levende cellen te proberen, injecties met fijngemalen weefsel van vers geslachte lammeren. Sommigen beschreven hem met een Latijnse grap: *Timeo non Petrum sed secretarium eius* (‘Ik ben niet bang voor Petrus [de paus], maar ik vrees zijn secretaris’).³⁰

Die zondagochtend bracht Leiber een urgent memorandum aan Pius. Kardinaal Michael von Faulhaber uit München had er lang op aangedrongen dat het Vaticaan zich openlijk tegen het nazisme zou keren, omdat het inging tegen principes die, net als de sterren, boven elk compromis verheven moesten zijn. Maar nu, in een brief getiteld ‘Zeer respectvolle suggesties’, stelde Von Faulhaber een wapenstilstand voor.

Hij was bezorgd dat Hitler de Duitse kerk van Rome zou losscheuren. Veel Duitse katholieken ‘geloofden’ in de Führer: niet als katholieken, maar als Duitsers. ‘Katholieken bewonderen *Herr* Hitler als een held, ondanks zijn haat tegen de kerk’, had Pacelli zelf opgemerkt. Von Faulhaber zag gevaar voor een schisma in ‘het land dat ons de Reformatie heeft gegeven’.

Als ze zouden worden gedwongen tot een keus tussen Hitler en de kerk, zouden vele Duitse katholieken voor Hitler kiezen. ‘De bisschoppen’, waarschuwde Von Faulhaber, ‘moeten speciaal letten op pogingen om een nationale kerk te vestigen.’ Als het Vaticaan zich niet aanpaste, zou Hitler de kerk misschien nationaliseren, zoals koning Hendrik VIII dat in Engeland had gedaan.³¹

Intussen waren de nazi’s zelf een kerk geworden. ‘Hun filosofie is een *de-factoreligie*, zei Von Faulhaber. Ze hadden hun eigen sacramentele rituelen voor doop en bevestiging, huwelijk en begrafenissen. Ze veranderden aswoensdag in Wodans Dag, Hemelvaartsdag in het Feest van de Hammer van Thor. Boven op de kerstboom zetten ze geen ster of piek, maar een hakenkruis. De nazi’s deden zelfs ‘de godslasterlijke uitspraak dat Adolf Hitler in essentie even groot is als Christus’.³²

Von Faulhaber wilde deze slechte voortekenen met de paus bespreken. Aangezien hij en de drie andere kardinalen van het Rijk voor het conclaaf naar Rome waren gekomen, nodigde Pius hen de volgende dag

uit voor een audiëntie om wat ‘ideeën uit te wisselen’. Maar deze bijeenkomst was voor Pius lastig, omdat hij een van de uitgenodigde kardinalen niet vertrouwde.

De primaat van Wenen had het jaar daarvoor een schandaal veroorzaakt. Toen Hitler Oostenrijk annexeerde, had kardinaal Theodor Innitzer gezegd dat de kerk de nazi's ondersteunde. Pacelli, die toen de Vaticaanse staatssecretaris was, had Innitzer teruggeroepen naar Rome en hem een intrekking laten ondertekenen. Nu hij paus was, was Pacelli nog steeds niet zeker van Innitzer. De vriendelijke, sentimentele Oostenrijker scheen gevoelig te zijn voor druk. Met een oorlog op komst zou iedereen die de bibliotheek van de paus binnenkwam, weer willen vertrekken met de bewering dat God aan de kant van zijn land stond. Als Innitzer niet zelf de privéuitspraken van de paus publiekelijk zou verdraaien, zouden de nazipropagandisten dat wellicht voor hem doen.³³

Pius besloot daarom een privétranscript te maken van de audiëntie met de kardinalen. Als hij een originele, woordelijke bron had, zou dat hem kunnen helpen als hij een verdraaiing van zijn opinie moest weerleggen. Met dat doel voorzag Pius zijn bibliotheek al in een vroeg stadium van zijn pontificaat van een afluistersysteem.³⁴

Deze geluidsbewaking van de paus zou een van de best bewaarde geheimen van het Vaticaan blijven. Pas na zeventig jaar zou het laatste nog levende lid van de kerkelijke ondergrondse uit het nazitijdperk, de Duitse jezuïet pater Peter Gumpel, het bevestigen. Tegen die tijd was Gumpel veertig jaar bezig geweest met Pacelli's heiligverklaring.

‘Er was een gat in de muur gemaakt’, zei Gumpel. ‘Toevallig weet ik dat, en het zat heel hoog... [D]it staat vast. Ik heb het onderzocht, in de onmiddellijke omgeving van de paus.’³⁵

Afluisterspionage was juist aan de kinderschoenen ontwassen toen Pacelli paus werd. In de volgende paar jaar zouden Hitler, Stalin, Churchill en Roosevelt allemaal geheime opnamen maken. Vlak daarvoor had een schoonmaker van de Sixtijnse Kapel een verborgen dictafoon gevonden. En de afluistervaardigheid van het Vaticaan zelf was net zo goed als die van de wereldlijke machten. De Heilige Stoel was bekabeld door Guglielmo Marconi, de uitvinder van de radio.³⁶